

Allikakriitilisuse põhimõtted meie igapäevasteks oskusteks

KRISTIINA KAJU

Eesti Rahvusraamatukogu
sotsiaalteaduste valdkonna
juhtiv spetsialist

Mida lugeda ja keda uskuda? Kust on informatsioon pärit? Kes on selle loonud? Kuidas mõista, mis on tõde ja mis ei ole? Me puutume kokku enneolematu infoküllusega ning praegust aega iseloomustab info kiire levimine, info ja infoallikate paljus, infokorratus ja -segadus ning võltsingute rohkus. Sellega tegelemiseks tuleb appi allikakriitilisus. Enne kui infoallikate hindamise nipidesse põhjalikumalt süveneda, tasub liikuda samm tagasi ja mõtestada infoallikate hindamise seoseid info otsimise ja kasutamisega.

Informatsiooni oskuslikku hankimist ja kasutamist ning infoallikate tundmist nimetatakse infopädevuseks või infokirjaoskuseks. Infopädevus on teadmised ja oskused informatsiooni tõhusaks

leidmiseks, hindamiseks ja kasutamiseks. Infopädevus on raamatukoguhoidjate ja infotöötajate üks peamisi kompetentse, kuid inforohkes ühiskonnas on see järjest rohkem iga lapse, noore ja täiskasvanu oluline oskus.

Infopädevus koosneb järgmistest komponentidest:

- ▶ infovajaduse äratundmine;
- ▶ sobivate infoallikate määramine;
- ▶ edukate infootsingustrateegiatega kasutamine;
- ▶ infoallikate leidmine ja valik;
- ▶ informatsiooni ja infoallikate hindamine;
- ▶ leitud informatsiooni korrastamine, info ja infoallikate kasutamine ülesannete täitmiseks ja küsimuste lahendamiseks.

Infopädevust on selgitatud ka kui sobivat infokäitumist koos kriitilise arusaamisega informatsiooni arukast ja eetilise kasutamisest, et saada ükskõik millise infokanali või meediumi kaudu infot, mis sobib infovajaduse rahuldamiseks (Virkus *et al.*, 2017).

Meedia- ja infopädevust on infotarbimise oluliseks osaks nimetanud ka UNESCO, kes on toonud seejuures paljude oskuste seas esile info ja infoallikate kriitilise hindamise oskuse ehk võime hinnata, analüüsida ja võrrelda teavet ja meediume, samuti hinnata kriitiliselt teabe pakkujaid, nende autentsust, autoriteeti, usaldusväärsust ja eesmärki, kaaludes võimalusi ja võimalikke riske (UNESCO, 2021).

ALLIKAKRIITILISUSE NÕUANDED JA INFO USALDUSVÄÄRSUSE HINDAMINE

Meieni jõuab iga päev tohutu infovoog: uudised, blogipostitused, sotsiaalmeedia-postitused, teadusartiklid, videod jpm. Info hulk kasvab, aga koos sellega kasvab ka eksitava või kallutatud teabe osakaal. Seetõttu on üha olulisem osata hinnata allikate usaldusväärsust ja olla kriitiline lugeja. Allikakriitika tähendab aktiivset analüüsi: kes on info allikas, miks see info on avaldatud, kas esitatud väited peavad paika ja kuidas need sobituvad muude teadaolevate faktidega. Allikakriitilisus on vajalik oskus nii meediatarbimisel kui ka akadeemilises kirjutamises. Info kontrollimise nõuanded on kasulik üle vaadata ja läbi mõelda ennekoike ajakirjanduse ja sotsiaalmeedia puhul.

See tähendab, et iga leitud info puhul või ajakirjandustekste lugedes tuleks küsida või mõelda järgmistele aspektidele:

Kes on autor? Ajakirjandusväljaandes ilmunud lugu või tunnustatud eksperdi kirjutis on üldjuhul usaldusväärsem kui anonüümne postitus tundmatus blogis. Kui autor on teada, saab kontrollida tema tausta. Tasub ka uurida, mida autor on varem kirjutanud ja kas ta on üldse päriselt olemas.

Mis on teksti avaldamise eesmärk?

Kas eesmärk on informeerida, veenda, reklaamida, meelt lahutada? Näiteks reklaami või propagandistliku sisuga teksti eesmärk pole erapooletu teavitamine. Eesmärgi selgus on infoallikate puhul

oluline – faktide või uurimistulemuste esitamine, arvamuse avaldus, meelelahutus või sisuturundus peaksid olema eristatavad.

Infoallika, väljaande või veebilehe uurimine. Enne info usaldamist on mõistlik uurida allika tausta. On erinevus, kas info on pärit näiteks erialaajakirjast, päevalehest või sotsiaalmeediagrupid. Veebiallikate puhul tasub jälgida ka veebilehe nime – tihti võivad libauudiste lehed matkida tuntud väljaandeid, muutes aadressis vaid mõnd tähemärki. Näiteks „err.ee“ versus „err.com“ – sellised erinevused viitavad võimalikule võltsingule. Kasulik on teada, kes veebilehte või väljaannet omab ja rahastab. Kahtlaste või tundmatute veebilehtede puhul on abiks otsing veebilehelt WHOIS <https://who.is>, kust saab teada domeeni omaniku, mis võib paljastada, kes tegelikult veebilehe taga on.

Info võrdlemine ja ristkontroll.

Hea allikakriitilisuse nipp on ka see, et info hankimisel või lugemisel ei tohi jääda ainult ühe allika juurde, vaid tuleb võrrelda informatsiooni mitmest allikast. Kui sama fakt või info ilmub mitmes usaldusväärses kohas, on tõenäolisem, et see on õige. Kui väide esineb vaid ühes kohas ja teised allikad kas ei maini seda või isegi väidavad vastupidist, tuleb asja sügavamalt uurida. Sellist lugemise ajal info kontrollimise tehnikat nimetatakse inglise keeles *lateral reading*. (Huges, 2023) Nii saab ka välja selgitada, kust pärineb tekstis esitatud info ja kas algne allikas on usaldusväärne. Näiteks kui ajakirjandusartikkel refereerib teadusuuringut, võib olla kasulik vaadata originaaluuringut.

Kasulik oleks kontrollida, kas loos esitatud tsitaadid ja numbrid on kontekstis täpsed – vahel võetakse kellegi ütlus kontekstist välja nii, et algne mõte muutub. Hea uudislugu pakub tausta: miks midagi juhtus, mis eelnes, kellega juhtus jne. Kui artikkel esitab šokeeriva fakti ilma taustainfoga, tasub ise infot juurde otsida.

Stiil ja kvaliteet. Kriitiliselt tuleks hinnata ka kirjutise stiili ja keelelist

kvaliteeti. Ülepakutud emotsionaalsus või solvav toon viitab sellele, et autor võib üritada lugejaid mõjutada, mitte objektiivselt informeerida. Näiteks kui tekstis on rohkelt hüüumärke ja hinnangulisi liialdusi, on see pigem arvamus või propaganda kui neutraalne uudis. Samuti on ohumärk õigekirjavead ja üldine lohakus – usaldusväärsed väljaanded toimetavad oma tekste hoolikalt, seega rohked vead võivad viidata sellele, et sisule pole palju aega panustatud.

Klikipealkirjad ja emotsioonid.

Veebimeedia võistleb klikkide pärast, mistõttu kasutatakse tihti ülepaisutatud või emotsionaalselt laetud pealkirju, mis meelitavad nendele klõpsama. Selliseid pealkirju nimetatakse klõpsusöödaks, klikisöödaks või klõpsulõksuks. Pealkirjade suhtes on mõistlik olla skeptiline: kui juba pealkiri kõlab uskumatult või karjuvalt (nt mitu hüüumärki, šokeeriv väide), on põhjust arvata, et lugu on kas liialdatud, manipuleeriv või lausa vale. (vt lisaks Botnar *et al.*, s. a.)

Pealkiri võib jätta mulje ühest sisust, aga artikli sisu olla päriselt muu. Seega on tähtis lugeda kogu lugu, mitte ainult pealkirja. Fotod ja videod võivad uudise juurde olla samuti valitud sensatsiooni eesmärgil – näiteks kasutatakse artikli juures dramatiseerivat fotot, mis tegelikult konkreetse sündmusega otseselt ei seostu, ja seda selleks, et emotsiooni võimendada. Infokülluse ja -segaduse ajal on kasulik harjutada praktilist, kuid avatud hoiakut: iga uut infot võiks vastu võtta valmisolekuga seda kontrollida, mitte automaatselt uskumise või tõrjumisega.

Kasutage meediat mitmekülselt.

Kasulikum on jälgida ja lugeda uudiseid mitmest allikast. Hoides end kursis nii ERR-i, mõne päevalehe kui ka rahvusvaheliste kanalite kaudu, on ülevaade soovitud teemast laiem.

Info ajakohasus. Uudis peab olema aja- ja asjakohane: rääkima midagi uut, looma konteksti, kajastama teema mitmekülgust ja sobima kaasaega. Viimane

omadus tähendab, et ükskõik missugust infot lugedes tuleb pöörata tähelepanu ka selle avaldamise kuupäevale. Vana või vananenud info põhjal luuakse samuti võltsinguid, manipuleerides sisu ja praeguse kontekstiga. (Botnar, 2023) Lugemise ajal tuleks jälgida, et info pole kontekstist välja võetud vana uudis – valeinfo sisaldab tihti valesid või muudetud kuupäevi, et jätta värske sündmuse muljet.

ERITI ETTEVAATLIK TASUB OLLA SOTSIAALMEEDIAS. PÄRISELT!

Sotsiaalmeedias on igaühel võimalik sisu luua ja jagada, mis tähendab, et puudub tavapärane ajakirjandusväljaandele omane info kontrollimine ja toimetamine. Seetõttu levib seal lisaks väärtuslikule infole ka ohtralt kontrollimata kuulujutte, valeväiteid ning manipuleeritud ja pahatahtlikku sisu. Kriitiline mõtlemine on sotsiaalmeedias hädavajalik.

Autori ja allika kontrollimine.

Kas tegu on usaldusväärse allikaga? Kes mida postitab? Ametlikud kontod, näiteks riigiasutuste, teadaolevate meediaväljaannete või ekspertide kontod, on üldiselt usutavamad kui anonüümsed või hiljuti loodud kontod. Uurides postitaja profiili, on võimalik rohkem teada saada: kas seal on varasem ajalugu, kas profiilipilt on reaalne, kas postituste toon ja sisu tundub autentne või automaatselt genereeritud? Botikontosid võib ära tunda näiteks väga suure postituste arvu, ebaloomulike kellaaegade ja korduva sisumustri järgi. Või on tegu hoopis trollimisega ja soovitakse tekitada segadust ja viha. Kui autor on tundmatu, tasub tema nime või kasutajanime kohta otsing teha, et näha, kas ta on varem esinenud usaldusväärses kontekstis või hoopis libauudiste levitaja. („Botid ja trollid“, 2020)

Samuti võiks igaüks oma sotsiaalmeediakonto sõbralisti kontrollides uurida, kas kõik inimesed on tuttavad / kas kõikidel on ehtsad profiilipildid ja kontod ning ega sinna ei ole sattunud libakontosid.

Heli-, pildi- ja videovõltsingud.

Visuaalne materjal sotsiaalmeedias võib olla väga petlik. Tehnoloogia võimaldab tehisintellekti abil inimestest audiovisuaalset materjali võltsida ning selliste helifailide, fotode ja videote võltsingute puhul on nende tõest eristamine väga keeruline. Näiteks süvavõltsingu videotest saab panna inimese ütleva või tegema midagi, mida ta tegelikult kunagi öelnud-teinud pole. (Siibak *et al.*, 2020)

Selliste võimaluste olemasolu tähendab, et me ei saa enam oma silmi ja kõrvu täielikult usaldada, eriti internetis leviva klipi puhul. Seega, nähes uskumatu või üllatava sisuga videot (näiteks avaliku tegelase skandaalne ütlus videos) ja usaldusväärset kanalid seda ei kinnita, võib potentsiaalselt tegu olla võltsinguga. Fotosid tasub hinnata kriitiliselt ja uurida, kust need pärinevad. Kahtlase pildi kohta on võimalik teha pildiotring (Google Images'i „Search by image“ Google Lens, TinEye), see võib näidata, millal ja mis kontekstis foto varem veebis esinenud on. Samuti annavad kasulikku infot fotode detailid – teksti loetavus, sümbolid jm võivad paljastada, kui foto asukoht või aeg väidetuga ei klapi.

Jagamine. Enne kui klõpsata „Jaga“ või teha järeldusi loetud pealkirja põhjal, tasub mõelda, kas tekstist saadakse ikka õigesti aru, kas see on loogiline või tahtlikult provotseeriv või eksitav. Paar hetke kriitilist

mõtlemist aitab vältida emotsiooni najal tehtud vigu. Sotsiaalmeediapostitused, mis tekitavad väga tugeva emotsionaalse reaktsiooni – viha, hirmu, eufooriat – on tihti loodudki selle reaktsiooni esilekutsmiseks, mitte adekvaatse info andmiseks. Iga kord infot edasi jagades antakse sellele ühtlasi legitiimsust. Edasi ei tohiks jagada sisu, mille tõesuses ja kvaliteedis ei ole kindlust. Enne jagamist tuleb mõelda, kas see teave on pärit ametlikust allikast või usaldusväärsest väljaandest? Kas keegi teine on seda kinnitanud? Mõnikord piisab paarist lisasekundist ja kiirotsingust, et vaeleinfo levitamist vältida.

Algoritmid ja filtrimullid.

Sotsiaalmeedias uudisvoogu sattuv sisu ei ole kasutaja enda valik, vaid seadistatud tema varasemate lehitsemis- ja vaatamisharjumuste põhjal. Nii ei satu infovoogu veebilehed, arvamusel ja info, mis ei käi kasutaja tõekspidamistega kokku, samuti ei pruugi olla tegu usaldusväärse ja kontrollitud infoga. („Isikupärastatud algoritmid ja filtrimullid“, s. a.)

Allikakriitilisus on oskus, mis areneb harjutamisega ja teadlikult. Kasulik on võtta teadmiseks mõned nipid ja võimalused ja eelkõige meeles pidada, et infokülluses toime tulemiseks on kriitiline mõtlemine parim tööriist.

KASUTATUD ALLIKAD

Bot'id ja trollid. (26.03.2020). *ERR Novaator*. <https://novaator.err.ee/1069002/bot-id-ja-trollid>

Botnar, K. (2023). *Allikakriitilisus või -skeptilisus? Mõistlik lähenemine tekstile*. Eesti Rahvusraamatukogu. <https://www.rara.ee/uudised/allikakriitilisus-voi-skeptilisus-moistlik-lahenemine-tekstile/>

Botnar, K., Kaju, K., Einmann, M., Poudel, D., Rodina, J., & Eesti Väitlusselts. (s. a.). *Meediaradar: kuidas orienteeruda infokülluses = Как ориентироваться в большом объеме информации*. Eesti Rahvusraamatukogu. https://www.rara.ee/wp-content/uploads/Meediaradar_001_144_VEEB.pdf

Huges, S. (2023). *Lateral reading: The best media literacy tip to vet credible sources*. Poynter. <https://www.poynter.org/fact-checking/media-literacy/2023/lateral-reading-the-best-media-literacy-tip-to-vet-credible-sources/>

Isikupärastatud algoritmid ja filtrimullid. (s. a.). Very Verified. <https://veryverified.eu/et/peatukid/3-peatukk/osa-a-kuidas-sotsiaalmeedia-toimib/isikuparastatud-algoritmid-ja-filtrimullid>

Siibak, A., Kikerpill, K., & Himma, M. (26.10.2020). Milliseid vorme vaeleinfo võtab ja kuidas see levib? *ERR Novaator*. <https://novaator.err.ee/1149863/milliseid-vorme-vaeleinfo-votab-ja-kuidas-see-levib>

UNESCO. (2021). *Media and information literate citizens: think critically, click wisely!* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377068?posInSet=3&queryId=N-81ab4497-1df1-4046-87b0-4023eea6cd2b>

Virkus, S., Lepik, A., Uverskaja, E., Reimo, T., Metsar, S., Ruusalepp, R., Möldre, A., Laurits, M., & Tallinna Ülikool. (2017). *Infoteadused teoorias ja praktikas: kõrgkooliõpik*. Tallinna Ülikooli Kirjastus. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:324561>